

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ БАНКІ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ СҰРАНЫСҚА ФАКТОРЛАРДЫҢ ЫҚПАЛЫ: ЭМПИРИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Зерттеулер және статистика департаменті
Экономикалық зерттеу №2019-2

Жүзбаев Адам
Сейдахметова Баян

Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің (бұдан әрі – ҚРҰБ) экономикалық зерттеулері мен талдамалық жазбалары ҚРҰБ зерттеулерінің нәтижелерін, сол сияқты ҚРҰБ қызметкерлерінің басқа ғылыми-зерттеу жұмыстарын тарату үшін арналған. Экономикалық зерттеулер пікірталасты ынталандыру үшін таратылады. Құжатта айтылған пікірлер автордың жеке ұстанымын білдіреді және ҚРҰБ-ның ұстанымымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Қазақстандағы тұтынушылық сұранысқа факторлардың ықпалы:
эмпирикалық бағалау

2019 жылғы ақпан

NBRK – WP – 2019– 2

Қазақстандағы тұтынушылық сұранысқа факторлардың ықпалы: эмпирикалық бағалау

Жүзбаев Адам¹, Сейдахметова Баян²

Аннотация

Көптеген елдерде, оның ішінде Қазақстанда үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстары ІЖӨ-нің құрылымында айтарлықтай үлес алады. Мәселен, ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің (бұдан әрі – ҰЭМ СК) деректеріне сәйкес 2017 жылдың қорытындылары бойынша ІЖӨ-нің құрылымындағы үй шаруашылықтарының түпкілікті тұтынушылық шығыстары 52,1%-ды құрайды. Осылайша, тұтынушылық сұраныс экономикалық белсенділіктің серпініне әсер ететін елеулі фактор болып табылады. Осыған байланысты, Қазақстандағы тұтынушылық сұраныс факторларын эмпирикалық бағалау мәселесі маңызды болып табылады.

Зерттеу шеңберінде тұтынушылық сұраныстың макроэкономикалық айнымалылармен ұзақ мерзімді өзара байланысын анықтау мақсатында коинтеграция теңдеулері құрылды және талданды. Экономиканың түрлі секторларын қамтитын макроэкономикалық айнымалылардың кең ауқымы қарастырылды: нақты сектор көрсеткіштері, қаржы көрсеткіштері, демографиялық көрсеткіштер және еңбек нарығының көрсеткіштері, өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері, баға көрсеткіштері, бюджеттік сектор көрсеткіштері және сыртқы сектор көрсеткіштері.

Макроэкономикалық айнымалылардың тұтынушылық сұранысқа ықпалын сандық бағалау авторегрессияның векторлық моделінің (VAR) көмегімен құрылған импульстік әсерді талдау негізінде орындалды.

Негізгі сөздер: Тұтынушылық сұраныс, үй шаруашылықтарының шығыстары, коинтеграция, VECM, VAR, импульстік әсері.

JEL жіктелуі: C32; E17; E21.

¹Жүзбаев Адам – бас маман-талдаушы, макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасы, Зерттеулер және статистика департаменті, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. E-mail: Adam.Zhuzbayev@nationalbank.kz

² Сейдахметова Баян – жетекші маман-талдаушы, монетарлық зерттеулер басқармасы, Зерттеулер және статистика департаменті, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. E-mail: Bayan.Seidakhmetova@nationalbank.kz

Мазмұны

Кіріспе.....	
Әдебиетке шолу.....	
Зерттеу әдіснамасы және бастапқы деректер.....	
Нәтижелерді талдау.....	
Қорытынды.....	
Әдебиет тізімі	
Қосымша.....	

1. Кіріспе

Көптеген елдерде, оның ішінде Қазақстанда үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстары ІЖӨ-нің құрылымында айтарлықтай үлес алады. Мәселен, ҰЭМ СК деректеріне сәйкес 2017 жылдың қорытындылары бойынша ІЖӨ-нің құрылымындағы үй шаруашылығын түпкілікті тұтынушылық шығыстары 52,1%-ды құрайды.

Қазақстан Үкіметінің ең төменгі жалақыны ұлғайту және жалақысы төмен азаматтардың санаттары үшін салықтық жүктемені төмендету арқылы қысқа мерзімді болашақта тұтынушылық сұранысты ынталандыру бойынша соңғы жоспарларына сәйкес тұтынушылық сұранысты кеңейту және тарылту әлеуетті көздерін зерделеу қажеттілігі өзектендірілді. Тұтынушылық сұраныстың детерминанттарын зерделеу шеңберінде үй шаруашылығының тұтынушылық шығыстарына факторлардың ықпалын сандық бағалау негізгі міндет болып табылады. Оған қоса, түсіндіру факторларының тұтынушылық сұранысқа әсерінің ауқымы мен уақыты туралы анық көрініс шығарылымның айырмасын бағалау және сұраныс тарапынан экономикадағы проинфляциялық қысымды анықтау кезінде қажет. Өз кезегінде, шығарылым айырмасының және инфляциялық процестердің нақты және болжамды серпінінің ақша-кредит саясаты бойынша шешімдер қабылдау кезінде маңызды мәні бар.

Осы жұмыстың құрылымы әдебиетті шолу, құралдардың әдіснамасын және пайдаланылатын бастапқы деректерді сипаттаумен, сол сияқты алынған нәтижелерді талқылаумен көрсетілген.

2. Әдебиетке шолу

Үй шаруашылықтарын тұтыну жиынтық сұраныстың негізгі құрауышы болып табылады және жан-жақты макроэкономикалық талдауды жүргізуде маңызды мәні бар. Тұтынуды зерделеуге көптеген жұмыстар арналған және үй шаруашылықтарының шығыстарын зерттеу қолданбалы экономиканың негізгі тақырыптарының бірі болып табылады.

Макроэкономикалық модельдің бір бөлігі ретінде тұтыну Кейнс ілімдерінен басталады, онда алғаш рет тұтыну мен қолда бар кіріс арасындағы өзара байланыс қарастырылған. Тұтынудың серпінін модельдеу оның түрлі әлеуметтік-экономикалық факторлардан тәуелділігін көрсетуге мүмкіндік беретін теңдеуді білдіреді. Жалпы алғанда, тұтынудың модельдері туралы көптеген теориялар/гипотезалар бар, олар негізгілері 1-кестеде көрсетілген экономикалық көзқарастар мен эмпирикалық зерттеулердің дамуына қарай қалыптасты.

Тұтынудың негізгі теориялары (гипотезалары)

Авторлары	Гипотеза	Негізгі қорытынды
Дж. Кейнс	Абсолюттік кіріс (Absolute Income Hypothesis)	Индивидтің кірістегі өзгерістерге бірден бейімделуін көздейді. Бұл ретте тұтынуға орташа бейімділік кірістің өсуіне қарай азаяды. Басқаша айтқанда, индивид кірісінің өсуіне қарай өзінің тұтынуын да ұлғайтуға бейім, бірақ кірістің өсуімен салыстырғанда аз деңгейде адамдар жинақтарына көп ақша жұмсайды. Кіріс азайған кезде, тұтынудың бастапқы деңгейін сақтап қалу әрекеті кіріспен салыстырғанда оның аз төмендеуіне әкеледі.
Дж. Дьюзенберри	Салыстырмалы кіріс (Relative Income Hypothesis)	Тұтынушылық шығыстар индивидтің кірістерді бөлу жүйесіндегі салыстырмалы жағдайына байланысты. Индивид, егер оның кірісі қоғам кірісінен төмен болса, тұтынуға өз кірісінің көп бөлігін, егер оның кірісі жоғары болса, аз бөлігін жұмсайды. Басқаша айтқанда, қоршаған ортаға қатынасы бойынша еліктеу немесе көрсету әсері болады.
Ф. Модильяни	Тіршілік циклы (Life-Cycle Hypothesis)	Тұтыну әр кезеңде ағымдағы кезеңдегі кірістен емес, бүкіл өмір бойындағы күтілетін кіріске байланысты. Индивид тұтыну деңгейін бүкіл өмірі бойы теңестіруге тырысады. Сондықтан тұтынушы жоғары кірістер кезеңдерінен төмен кірістер кезеңдеріне кірісті қайта бөледі.
М. Фридман	Тұрақты кіріс (Permanent Income Hypothesis)	Тұрақты (перманенттік) кіріс – индивидтің ұзақ кезең ішіндегі барлық көздерден түскен күтілетін ақша түсімдері немесе өмірінің бүкіл кезеңі ішінде күтілетін кірістерінің орташа алынған шамасы. Бұл ретте нақты кіріс күтілмеген, уақытша кірістер есебінен тұрақты кірістен көп болуы немесе аз болуы мүмкін. Бұл гипотезаның мәні перманенттік кіріс индивидтің тұтынушылық шығыстарының деңгейін айқындайтындығын да болып табылады, өйткені ол өмір бойы өзіне қолайлы орташа тұтыну деңгейін сақтауға қалуға тырысады.

Дереккөзі: авторлар жасаған

Роберт Холл Фридман моделіне рационалды күтулерді (рационалды күтулер гипотезасы) қосу арқылы оны кеңейтті. Рационалды күтулер гипотезасы халықтың кірістерді жинақтау процесі туралы түсінігін және жаңа ақпарат халықтың болашақтағы күтілетін кірістерді қайта қарауға итермелемейінше тұтыну деңгейін өзгертпейтінін болжайды. Холл сонымен қатар күтулер ағымдағы кезеңде есепке алынып қойғандықтан, экономикалық саясаттағы күтпеген өзгерістер ғана тұтынуға әсер етеді деген тұжырымға келеді. Бұл гипотезаға сәйкес тұтыну кездейсоқ адасу және, тиісінше, болжанбайтын болып табылады.

Тұтастай алғанда модельдердің эмпирикалық талдауы бойынша зерттеулер аясы қолданылатын эмпирикалық тәсілдер мен қарастырылатын түсіндірмелі айнымалыларға қарай өзгереді. Кірістен басқа айнымалылардың тұтынушылық сұранысының серпінін түсіндіретіндер ретінде демографиялық факторлар, экономикаға берілетін кредиттер, әл-ауқатты бағалаудың түрлі көрсеткіштері және т.б. қарастырылады.

Тұтынуға жұмсалатын шығыстарды модельдеудің маңызды тәсілі Davidson, Hendry, Srba and Yeo (1978) пайдаланған қателерді түзету моделі (ECM) болып табылады. Авторлар тұтыну мен кіріс арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыс өзінің тең деңгейінен ауытқуы мүмкін, бұл тұтынушылардың кірістердегі өзгерістерге бейімделуімен байланысты деп пайымдады. Зерттеулердің көпшілігі тұтыну мен кіріс арасындағы өзара байланысты зерделеудегі қателерді түзету тәсілін қолдануға болатынын растады. Мұндай тәсілдің негізгі артықшылығы – өзара байланысты қысқа мерзімді кезеңде де, ұзақ мерзімді кезеңде де бағалауға болатынына байланысты қолда бар ақпаратты барынша есепке алу.

ECM моделін пайдалана отырып Singh B. (2004) зерттеуін жүргізу нәтижелеріне сәйкес Фиджиді ұзақ мерзімді кезеңде тұтыну халықтың кірісі мен әл-ауқатына қарай айқындалады. Ал қысқа мерзімді кезеңде тұтыну көбіне басқа факторларға: нақты пайыздық мөлшерлемеге және таза жеке трансферттерге (аударымдарға) байланысты айқындалады.

Fernandez-Corugedo, Price and Blake (2003) Ұлыбританияда тұтынуды бағалауда қателерді түзету тендеулерінің векторлық жүйесін (VECM) пайдалана отырып, ұзақ пайдаланылатын тауарларды тұтыну, қолда бар еңбек кірістері, әл-ауқат пен азық-түлік және азық-түлікке жатпайтын тауарлардың салыстырмалы бағалары арасындағы коинтеграциялық вектордың болатындығын анықтады.

Тұтынуды VECM моделі арқылы зерттеуде Georgi Chukalev (2010) Болгариядағы үй шаруашылықтарының тұтыну серпінін айқындайтын негізгі факторлар кірістер мен әл-ауқат болып табылады деген қорытындыға келеді. Жалпы қолда бар кіріс, еңбектен түсетін қолда бар кіріс (автор есептеген көрсеткіш), қаржы активтері, кредиттер, тұрғын үй активтері, салыстырмалы кірістер, нақты пайыздық мөлшерлеме сияқты айнымалылар қарастырылды. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес қысқа мерзімді кезеңде де, ұзақ мерзімді кезеңде де тұтынуға қатысты қарастырылатын айнымалылардың ішінде жалпы қолда бар кіріс және қолда бар еңбек кірісі неғұрлым әсер ететін айнымалылар болып табылады.

Saad (2011) Ливандағы нақты қолда бар кіріске, пайыздық мөлшерлемеге, инфляцияға және әл-ауқатқа тұтынудың ұзақ мерзімді тәуелді болуын зерделеді. Зерттеу нәтижелері тұтынудың пайыздық мөлшерлемені қоспағанда қарастырылып отырған айнымалыларға айтарлықтай тәуелді екенін көрсетті.

Robert Pölder (2017) Швеция үшін VECM-ді қолдану арқылы тұтыну функциясындағы қаржылық әл-ауқаттың маңызды рөлін айқындады, ал тұрғын үй әл-ауқаттың тұтынуға әсері айтарлықтай емес.

3. Зерттеу әдіснамасы және жіберілетін деректер

Көптеген макроайнымалыларда үрдістердің болуы стационарлық емес уақыт қатарын талдаудың дамуына ықпал етті. Екі стационарлық емес уақыт қатарының арасындағы өзара байланысты мынадай түрде көрсетуге болады:

$$y_t = \alpha * x_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

мұндағы, y_t және x_t – стационарлық емес уақыт қатарлары;
 ε_t – кездейсоқ қате.

Бұл ретте модельді стационарлық емес айнымалыларды пайдалана отырып құру кезінде «жалған регрессия» туындауы мүмкін. Осыған байланысты стационарлық емес уақыт қатарлары негізінде регрессиялық теңдеулерді жасау және пайдалану аралас бағаларға әкелуі мүмкін. Сонымен бірге Engle мен Granger екі және одан да көп стационарлық емес айнымалылардың аралас келуі стационарлық түрде болуы мүмкін екенін көрсетті. Осындай стационарлық желілік комбинация болған кезде уақыт қатарлары коинтеграциялық болып табылады. Өз кезегінде, стационарлық желілік комбинацияны коинтеграцияның теңдеуі деп те атайды, оны көрсеткіштер арасындағы ұзақ мерзімді серпінді өзара байланысты болуы ретінде түсіндіруге болады. Уақыт қатарларында коинтеграция болған жағдайда қателерді түзетудің векторлық моделін (VECM) пайдаланған дұрысырақ болады, ол түрлі сипаттағы шектеулі VAR моделін білдіреді. Эндогенді айнымалылардың ұзақ мерзімді серпінін ескерсек, VECM ерекшелігі оларды өздерінің ұзақ мерзімді теңдеуіне келетіндей болып өзгеруін шектейді. Мұндай процесс модельге қателерді түзету тетігін (ECM) қосу арқылы жүзеге асырылады. VAR-дың тиісті ерекшелігіндегі VECM теңдеуі былайша берілуі мүмкін:

$$\Delta y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i \Delta y_{t-i} + \Pi y_{t-1} + B X_t + u_t \quad (2)$$

мұндағы Πy_{t-1} – қателерді түзетуге арналған мүше, өз кезегінде $k \times k$ өлшемінiң (k – эндогенді айнымалылар саны) Π матрицасы айнымалылар жүйесінің ұзақ мерзімді өзара байланысын білдіреді;

y_t – эндогенді айнымалылар векторы;

Γ_i – i лагы жағдайындағы коэффициенттер матрицасы;

X_t – тәуелсіз айнымалылар векторы;

u_t – кездейсоқ қате;

B – экзогенді айнымалылар жағдайындағы коэффициенттер матрицасы;

β_0 – бос мүшелер векторы;

t – бақылау кезеңі;

i – лагтың реттік нөмірі;

p – лагтар саны.

Экономикалық логика тұрғысынан алғанда акциялар бағасы мен дивидендтер арасындағы ұзақ мерзімді тәуелділік коинтеграцияның мысалы бола алады. Ұзақ мерзімді перспективада дивиденд көрсеткіші/акция бағасы арасындағы орнықты арақатынасбайқалады. Бұл ретте «көпіршіктер» кезеңінде бұл арақатынас компанияның пайдасы мен дивидендтерінің өсуімен бекітілмеген, қор нарығындағы акциялар бағасының айтарлықтай өсуі аясында ұзақ мерзімді іргелі мәннен ауытқуы мүмкін. Құлдырау кезеңінде акциялар бағасы дивидендтік төлемдердің қысқаруымен салыстырғанда қатты төмендеуі мүмкін, бұл сонымен қатар дивиденд/акциялар бағасының іргелі арақатынасына керісінше ықпал ететін болады. Соған қарамастан болашақта нарықта тепе-теңдіктің қалыпқа келуіне қарай «дивиденд/акциялар бағасы» көрсеткіші өзінің ұзақ мерзімді тепе-теңдігіне қайтып келеді деп болжанады. Тұрғын үйді жалдау ақысының оның бағасына арақатынасының көрсеткіші тағы бір мысал бола алады.

Осылайша, талдау жасалып отырған көрсеткіштерде коинтеграциялар болған кезде қателерді түзетудің векторлық модельдерін (VECM) қолдану неғұрлым дұрыс болып табылады.

Тұтынушылық сұраныстың түсіндіруші айнымалылардың күйзелісіне импульстік әсерін сандық талдау мақсатына қосымша ретінде векторлық авторегрессия моделі (VAR) қолданылды. Векторлық авторегрессиялар теңдеулер жүйесін білдіреді, онда әрбір эндогендік айнымалының мәні осы жүйенің ғана емес, сонымен қатар жүйенің қалған эндогендік айнымалыларының алдыңғы мәндермен айқындалады. Осы тәсіл сондай-ақ көрсеткіштер арасындағы себептік-салдарлық байланысты талдауға және тәуелді айнымалыға әсер ету ықпалын сандық бағалауды алуға мүмкіндік береді.

Векторлық авторегрессияның математикалық моделі мынадай болады:

$$Y_t = A(L) * Y_{t-1} + B(L) * Z_t + U_t \quad (3)$$

мұндағы Y_t – эндогендік айнымалының векторы;

Z_t – экзогендік айнымалының векторы;

U_t – кездейсоқ қателердің векторы;

$A(L), B(L)$ – лагтік операторлардың матрицалары.

Ағымдағы зерттеу шеңберінде коинтеграция теңдеуін құрғаннан кейін VECM моделі тәуелсіз айнымалы алдындағы белгінің дұрыстығын айқындау үшін пайдаланылды. Ағымдағы жұмыс шеңберінде VECM моделін пайдалану себебі белгілі бір айнымалылар күйзелістерінің импульстік әсердің көмегімен тандалған көрсеткіштердің жүйесіне серпінді әсер етуін бағалауға мүмкіндік болып табылады.

Ағымдағы зерттеу шеңберінде модельді құру және импульстік әсерлерді бағалау үшін әлеуетті түрде тұтынушылық сұраныстың детерминанттары болып табылатын және экономиканың әртүрлі секторын білдіретін айнымалылар іріктелді.

Тұтынушылық сұраныстың факторлары және олардың санаттары

Санат	Көрсеткіш
Нақты сектордың көрсеткіштері	Ішкі жалпы өнім Жалпы жинақ Негізгі капиталға инвестициялар Экономиканың барлық кәсіпорнының рентабельділігі Кәсіпорындардың өткізуінен түскен кіріс
Қаржылық көрсеткіштер	Нақты көрсеткіш бойынша TONIA Нақты көрсеткіш бойынша депозиттер Жеке тұлғаларды кредиттеу Жаңа тұтынушылық кредиттер беру
Демографиялық көрсеткіштер және еңбек нарығының көрсеткіштері	Жалдамалы қызметкерлердің саны Халықтың саны Экономикалық белсенді халықтың саны Жалақы қоры Бюджет секторындағы жалақы
Өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері	Нақты ақшалай кірістер Зейнетақы төлемдері
Баға көрсеткіштері	Инфляция
Бюджет секторының көрсеткіштері	ҚР Ұлттық қорынан берілген трансферттер
Сыртқы сектордың көрсеткіштері	АҚШ долларының теңгеге қатысты номианалдық айырбастау бағамы Теңгенің рубльге қатысты нақты айырбастау бағамы Brent маркалы мұнайдың нақты көрсеткіш бойынша бағасы

Дереккөз: авторлар жасаған

- - -

Жекелеген айлық көрсеткіштер тоқсандық жиілікке шоғырландырылды, себебі үй шаруашылықтарының нақты шығыстарын ҰЭМ СК тоқсан сайынғы негізде жариялайды. Тоқсандық тазартудан кейін кәсіпорындардың нақты пайыздық мөлшерлемелерін және пайызбен көрсетілген рентабельділігін қоспағанда, логарифдермен берілді. Одан әрі стационарлық деректер алынғаннан және импульстік әсерлердің сенімді бағалаулары алынғаннан кейін зерттеліп отырған айнымалылар логарифмдердің айырмасына қайта құрылды.

4. Нәтижелерді талқылау

Үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстарының детерминанттарын зерттеу шеңберіндегі бастапқы міндет тұтынушылық сұраныс пен оның факторлары арасындығы ұзақ мерзімді өзара байланысты айқындау болып табылды. Осы мақсат үшін зерттеліп отырған айнымалылар арасындағы коинтеграцияның болуына тест жүргізілді (3-кесте).

Үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстарының және тиісті санаттың жекелеген көрсеткіштері арасындағы коинтеграцияның болуына жүргізілген тестісінің нәтижелері

P/c №	Санат	Көрсеткіш	Коинтеграцияның болуы
1	Нақты сектордың көрсеткіштері	Ішкі жалпы өнім	+
2		Жалпы жинақ	+
3		Негізгі капиталға инвестициялар	+
4		Экономиканың барлық кәсіпорнының рентабельділігі	-
5		Кәсіпорындардың өткізуінен түскен кіріс	+
6	Қаржылық көрсеткіштер	Нақты көрсеткіш бойынша TONIA	+
7		Жеке тұлғалардың нақты көрсеткіш бойынша депозиттері	+
8		Жеке тұлғаларды кредиттеу	+
9		Жаңа тұтынушылық кредиттер беру	+
10	Демографиялық көрсеткіштер және еңбек нарығының көрсеткіштері	Жалдамалы қызметкерлердің саны	+
11		Халықтың саны	+
12		Экономикалық белсенді халықтың саны	-
13		Жалақы қоры	+
14		Бюджет секторындағы жалақы	
15	Өмір сүру деңгейінің көрсеткіштері	Нақты ақшалай кірістер	+
16		Зейнетақы төлемдері	+
17	Баға көрсеткіштері	Инфляция	+
18	Бюджет секторының көрсеткіштері	ҚР Ұлттық қорынан берілген трансферттер	+
19	Сыртқы сектордың көрсеткіштері	АҚШ долларының теңгеге қатысты номианалдық айырбастау бағамы	+
20		Теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамы	-
21		Brent маркалы мұнайдың нақты көрсеткіш бойынша бағасы	+

Дереккөз: авторлар жасаған

Кәсіпорындардың рентабельділігін және экономикалық белсенді халықтың санын қоспағанда, экономиканың әртүрлі секторының қаралып отырған макроайнымалыларына үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарының іс жүзінде ұзақ мерзімді тәуелділігі бар. Тұтынушылық сұраныс пен кәсіпорындардың рентабельділігі арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыстың болмауы кәсіпорындардың рентабельділігінің тұрақтылығымен байланысты статистикалық ерекшелікпен негізделген болуы мүмкін. Осыған байланысты, осы көрсеткіштер арасындағы тәуелділіктердің болмауы туралы біржақты тұжырым жасау қате болады.

Бүкіл экономика бойынша кәсіпорындардың рентабельділігі көрсеткішінің проксиі ретінде кәсіпорындардың өткізуінен түскен кіріс іріктелді, себебі осы көрсеткіштің жалғыз түбірі бар және коинтеграцияның болуына тест жүргізу үшін қолайлы болады. Қорытындысында коинтеграциялық тест кәсіпорындардың өткізуінен түскен кіріс және үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстары арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыстың болуын көрсетеді.

Сонымен қатар, коинтеграцияға жүргізілген тест ұзақ мерзімді перспективада теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамының және үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстарының бірлескен қозғалысының болмайтынын көрсетті. Осындай нәтиженің тарихи кезеңде теңгенің рубльге қатысты номиналдық айырбастау бағамы құбылмалылығының төмен болуының байқалғанына байланысты болуы мүмкін. Бұл ретте, егер 2013 жылдан басталатын кезеңге дейін зерттелетін іріктеуді қысқартса, онда тестінің нәтижелері айтарлықтай өзгереді және зерттелетін көрсеткіштер арасында коинтеграцияның болуы көрсетеді. Авторлардың пікірі бойынша, іріктеудің әртүрлі ұзындығы бар нәтижелердегі айырмашылыққа, байқалып отырған рубль мен теңгенің бірлескен құнсыздануы, сондай-ақ юань мен еуроның нығаюы жағдайында ағымдағы сәтте Ресейдің басты сыртқы сауда әріптесі ретіндегі маңыздылығының ұлғаюы негіз болды. Мәселен, Ресейден импорттың тауарлардың жалпы импортындағы үлесі 2015 жылғы 31,2%-дан 2017 жылғы 36,6%-ға дейін көтерілді.

Ақша-кредит саясатын жүргізу кезінде Ұлттық Банктің операциялық бағдары болып табылатын банкаралық бір күндік TONIA мөлшерлемесі және үй шаруашылықтарын тұтыну шығыстары арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыстың болуын атап өткен жөн. Бұл ретте коинтеграция 10% маңыздылық деңгейінде тұр, бұл Үкіметтің, екінші деңгейдегі банктердің және Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігін күшейту бойынша одан әрі жұмыс істеу қажеттігін растайды.

Коинтеграцияға арналған тест тұтынушылық сұраныс пен экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың (жұмыс күші) арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыстың жоқ екендігін көрсетті. Жұмыс күшінің құрылымында халықтың мынадай санаттарының бар екендігін атап өткен жөн: жалдамалы қызметкерлер, дербес түрде жұмыспен қамтылған халық (*дербес түрде жұмыспен қамтылған халықтың үлесі жұмыс күшінің жалпы санының 23%-ын құрайды және жасырын жұмыссыздықты ішінара көрсетуі мүмкін*) және жұмысы жоқ халық. Өз кезегінде, дербес түрде жұмыспен қамтылған халық кірістері ең төменгі күнкөріс мөлшерінен аспайтын өнімді және өнімсіз дербес түрде жұмыспен қамтудан тұрады. Осылайша, жұмыс күшінің өсуі, бір жағынан, жалдайтын қызметкерлер санының ұлғаюына және халықтың әл-ауқатының жақсаруы аясында тұтынушылық сұраныстың кеңеюіне әкелуі мүмкін. Екінші жағынан, дербес түрде жұмыспен қамтылған және жұмысы жоқ халық санының ұлғаюы нақты ақшалай кірістердің құлдырауына және тұтынушылық сұраныстың кейіннен тарылуына әкеледі. Осыған байланысты, тұтынушылық сұраныс пен экономикалық тұрғыдан белсенді халықтың арасындағы ұзақ мерзімді өзара байланыс жоқ.

Тұтынушылық сұранысқа макроайнымалылық ықпалын сандық бағалау

Қаралып отырған айнымалылықтан болған тұтынушылық сұранысқа ұзақ мерзімді тәуелділіктің болуына немесе болмауына талдау жүргізгеннен кейін үй шаруашылықтарының шығыстарына факторлардың ықпалын сандық бағалауды (импульстік әсер негізінде) айқындау қажет. Коинтеграциялық талдаумен ұқсастығы бойынша тұтынушылық сұраныс факторлары экономиканың мынадай түрлі секторына бөлінеді: нақты және қаржы секторының, еңбек нарығының, бюджеттік және сыртқы сектордың көрсеткіштері, сондай-ақ инфляция және халық саны.

Қазақстандағы үй шаруашылықтарының тұтыну шығыстарына факторлардың ықпалын сандық бағалауды мынадай кезеңдерге бөлуге болады:

1) Холецкий бойынша бір стандартты ауытқу терминдеріндегі айнымалылықты түсіндіретін күйзеліске тұтынушылық сұраныстың жинақталған импульстік әсерін бағалау;

2) Холецкий бойынша бір стандартты ауытқу терминдеріндегі сол айнымалылықты түсіндіретін күйзеліске айнымалылықты түсіндіретін импульстік әсерді бағалау;

3) бірінші кезеңде алынған импульстік әсердің екінші кезеңде бағаланған импульстік әсерге қатынасы.

Нақты сектордың көрсеткіштері (1-сурет). ІЖӨ-ге, жалпы жинақтауға, негізгі капиталға инвестицияларға және экономиканың барлық кәсіпорындарының сатудан түскен кіріске күйзелістің ықпал ету шегі екінші тоқсанға тиесілі.

Ішкі жалпы өнім, экономикадағы жиынтық кірістің біріктірілген көрсеткіші бола отырып, тұтынушылық сұраныстың көптеген жеке факторларының ықпалын көрсетеді. Сол себепті нақты сектордың қаралған көрсеткіштерінің арасында ІЖӨ тұтынуға барынша маңызды ықпал етеді. Мәселен, ІЖӨ-нің 1 п.т. өсуі тұтынушылық сұраныстың екі жыл ішінде 0,63 п.т. жинақталған түрде өсуіне әкеледі.

Анықтама үшін. Зерттеудегі жеке қаралып отырған макроэкономикалық айнымалылықтың тұтынушылық сұранысқа маңызды ықпалы, атап айтқанда Topia мөлшерлемесі, жалпы жинақтау, жалдамалы жұмысшылар саны, халық саны, ІЖӨ екі жыл бойы сақталады, қалған макрокөрсеткіштер үшін негізгі әсер бір жылдың ішінде аяқталады. Бұл ретте бірыңғай тәсілді қамтамасыз ету мақсатында жұмыста талданып отырған барлық көрсеткіштер үшін импульстық әсердің кеңістігі 2 жыл болды.

Жалпы жинақтау. Негізгі капиталдың жалпы жинақталуын және экономикадағы материалдық айналым қаражаты қорларының өзгеруін қамтитын 1 п.т. жалпы жинақтаудың өсуі тұтынушылық сұраныстың күйзелістен кейінгі екі жылдық кезеңнің соңында 0,06 п.т. жинақталған түрде ұлғаюына себепші болады. Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарына осы көрсеткіштің шектеулі ықпалы жалпы жинақтаудың құрамында күшті құбылмалылықпен айрықша қорлардың болуымен

түсіндіріледі, бұл, өз кезегінде, жиынтық инвестициялардың үй шаруашылықтарының тұтынушылық басымдықтарына ықпалын бірнеше рет әлсіретеді.

Негізгі капиталға инвестициялар. Негізгі капиталға инвестициялар жалпы жинақтаудың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. 2017 жылдың қорытындылары бойынша негізгі капиталға инвестициялар жалпы жинақтаудың 62,1%-на ие болып отыр. 1 п.т. мөлшеріндегі негізгі капиталға инвестициялардың оң күйзелісі екі жылдың қорытындысы бойынша тұтынушылық сұраныстың 0,24 п.т. жинақталған түрде өсуіне әкеледі. Экономикадағы инвестициялардың өсуі жалақының және жұмыспен қамтылған халықтың ұлғаюына әкеле отырып, түпкілікті нәтижеде тұтынушылық сұранысқа әсерін тигізіп, жаңа жұмыс орындарының пайда болуына және қызметкерлердің қосымша жүктемесіне әкеледі.

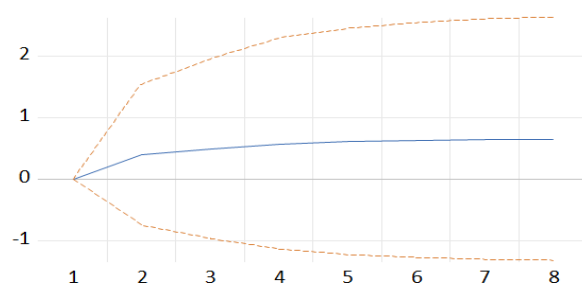
Барлық кәсіпорындарды сатудан түскен кіріс. Бұрын атап өткендей, кәсіпорындардың рентабельділігі модельдік аппараттың ең үздік статистикалық қасиеттерін қамтамасыз ету мақсатында компанияларды сатудан түскен кіріспен ауыстырылды. Ағымдағы кезеңде бизнестің барлық санатын сатудан түскен кірістің 1 п.т. өсуі үй шаруашылықтарының түпкілікті тұтыну шығыстарының кейінгі сегіз тоқсанның ішінде 0,17 п.т. жинақталған түрде ұлғаюына әкеледі.

Өндіріс және қызмет көрсету көлемінің өсуі аясында кәсіпорындардың кірістері мен пайдасының ұлғаюы жұмыс істейтін қызметкерлер жүктемесінің ұлғаюына (жалақының өсуіне байланысты) және тұтынушылық сұраныстың кеңеюімен қосымша жұмыс орындарын құруға әкеледі.

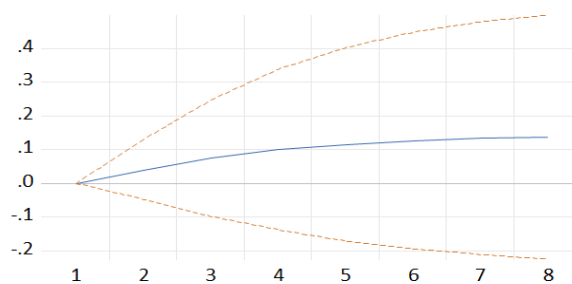
1-сурет

**Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарының
экономиканың нақты секторы факторларының күйзеліске импульстік
әсері (1 стандартты ауытқу мөлшерінде)**

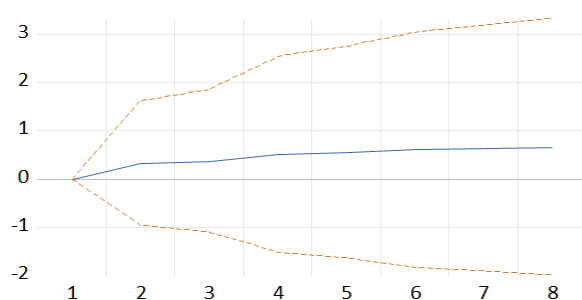
1.1. Ішкі жалпы өнім

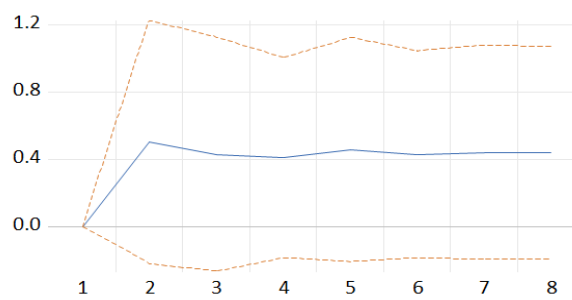
1.2. Жалпы жинақтау

1.3. Негізгі капиталға инвестициялар

1.4. Кәсіпорындарды сатудан түскен кіріс

Қаржылық көрсеткіштер (2-сурет). *TONIA нақты көрсетілімде.* TONIA-ның нақты көрсетілімдегі бір күндік мөлшерлемесі, ұйғарылғандай, теріс белгімен тұтынушылық сұранысқа әсер етіп, тұтынушылық сұраныстың аса өсіп кетуі кезеңдерінде проинфляциялық қысымды төмендетіп, іскерлік белсенділік пен инфляциялық процестердің теңгерімді өсу қарқынын қамтамасыз етеді. Мысалы, 2018 жылғы қарашада TONIA-ның нақты көрсетілімдегі бір күндік мөлшерлемесі өзінің әлеуетті деңгейлеріне жуық, 3%-ды құрады.

TONIA-ның нақты көрсетілімдегі 1 п.т оң өзгеруі банкаралық біркүндік мөлшерлеменің нарықтық мөлшерлемеге және бұдан былай үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарына шектеулі әсерін ұйғара отырып, тұтынушылық сұраныстың екі жыл ішінде 0,04 п.т. жинақталған қысқаруына әкеледі. TONIA мөлшерлемесінің тұтынушылық сұранысқа шектеулі әсері қарыз алушылардың сапасының төмен болуымен, сондай-ақ тұтынушылық сұранысқа тән тәуекелдердің жоғары деңгейімен де байланысты.

Жеке тұлғалардың депозиттері. Ағымдағы уақытта бағалы қағаздар нарығының нашар дамуы және жылжымайтын мүлік нарығында бағалардың құбылмалығы жағдайларында халықтың депозиттері жинақтарды сақтау және жинаудың негізгі құралы болып табылады. Бұл ретте, тарихи кезеңде халықтың депозиттері мен нақты ақшалай кірістерінің арасында жоғары оң байланыс байқалатынын атап өту қажет. Депозиттердің үй шаруашылықтары шығыстарына оң әсері, ақшалай кірістерін есептемегенде жеке тұлғалардың депозиттері қысқа мерзімді перспективада тұтынушылық мақсаттар үшін ішінара жұмсалып, тұтынушылық сұранысты түзету көзі бола алады. Сонымен бірге, нақты ақшалай кірістердің ұлғаюы тек тұтынушылық сұраныстың кеңеюімен ғана емес, халықтың депозиттік базасының өсуімен де қатар жүреді. Жеке тұлғалар депозиттерінің ағымдағы кезеңде 1п.т. өсімі нақты көрсетілімде келесі сегіз тоқсан ішінде үй шаруашылықтарының түпкі тұтынуына шығыстардың 0,21 п.т. жинақталған ұлғаюына әкелуі мүмкін.

Жеке тұлғаларды кредиттеу. Жеке тұлғаларды кредиттеу көрсеткіштері (оның ішінде, тұтынушылық кредиттеу) тұтынушылық сұранысқа біркелкі әсер етеді. Жеке тұлғаларды кредиттеудің 1 п.т. оң күйзелісі нақты көрсетілімде екі жыл бойы тұтынушылық сұраныстың 0,15 п.т. жинақталған өсуіне әкелуде.

Жаңа тұтынушылық кредиттер беру. 2017 жылдың қорытындысы бойынша үй шаруашылықтарының 10,5%-ға номиналды тұтынушылық шығыстары тұтынушылық мақсаттарға берілген кредиттер есебінен қаржыландырылды. Нақты тұтынушылық кредиттеудің 1 п.т.оң өзгеруінің нәтижесі тұтынушылық сұраныстың екі жыл ішінде 0,07 п.т. жинақталған өсуі болады. Тұтынушылық кредиттеудің тұтынушылық шығыстардың болашақтағы өзгеруіне әлсіз әсерінің себебі тұтынушылық мақсаттарға

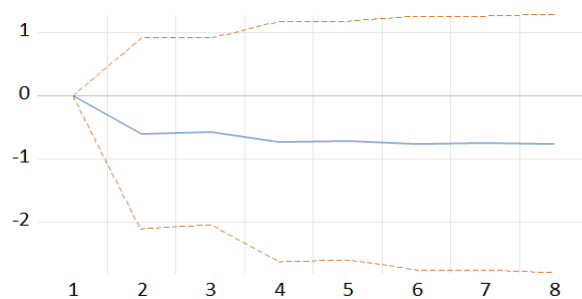
берілген кредиттерді игеру қарыз берілген кезеңге келу факті болып отыр. Осылайша, тұтынушылық кредиттеудің үй шаруашылықтарының нақты шығыстарына негізгі әсері лагсыз болады, ал импульстік әсерінің функциясы үй шаруашылықтарының тұтынушылық қарыздардың өзгеруіне басымдық беруінің қалдық әсерін білдіреді. Тұтынушылық сұранысқа ең көп әсері лагсыз болатын айнымалылар үшін түсіндіруші айнымалылар кезінде коэффициенттердің мәнділігін айқындау мақсатында факторлық регрессиялық модельдерге (OLS) қосымша баға берілді (Қосымша: 1-кесте).

Тұтынушылық қарыздардан басқа халықты кредиттеуге жеке тұлғаларға берілген қарыздардың құрамындағы үлесі 24,1%-ды құрайтын ипотекалық кредиттер кіреді. Алынған нәтижелерге сәйкес, құрамында ипотекалық қарыздар бар жеке тұлғаларды кредиттеудің тұтынушылық сұранысқа әсері тұтынушылық мақсаттарға берілген кредиттерге жеке ықпалынан асып түседі.

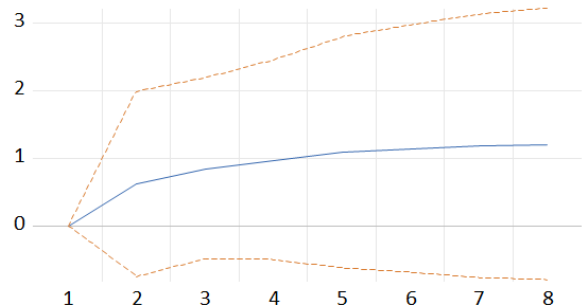
2-сурет.

Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарының қаржы секторының күйзелісіне импульстік әсері (1 стандарттық ауытқу мөлшерінде)

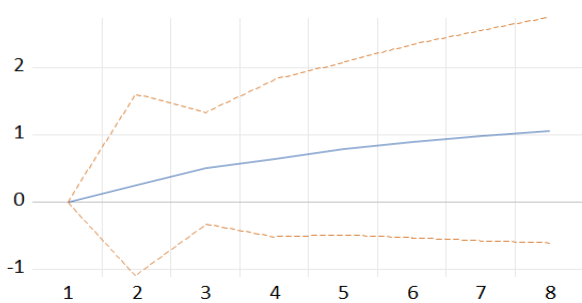
2.1. TONIA

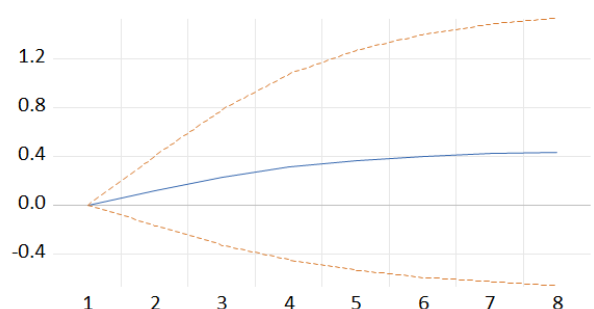
2.2. Жеке тұлғалардың депозиттері

2.3. Жеке тұлғаларды кредиттеу

2.4. Жаңа тұтынушылық кредиттер беру

Дереккөз: авторлар жасаған

Демографиялық көрсеткіштер және еңбек нарығының көрсеткіштері (3-сурет).

Халық саны. 2006 жылдан бастап 2017 жыл аралығында Қазақстан халқы санының орташа өсуі жылдық көрсетілімде 1,5%-ды құрады және елдегі адамдардың ағымдағы уақыттағы саны сақталған жағдайда халық санының өсімі таяудағы төрт жылдың ішінде 1 млн. адамға жетуі мүмкін. Халық

санының тарапынан 1 п.т. оң күйзеліс екі жыл ішінде тұтынудың 1,47 п.т. жинақталған өсуіне әкеледі. Халық санының шаруашылықтардың тұтынушылық шығыстарға айтарлықтай әсері Қазақстан халқының саны өсімінің негізгі драйверлері бала туудың артуы, сондай-ақ халықтың жалпы құрылымындағы жастардың жоғары үлесі болып табылады (Орлов К., 2017). Бұл ретте, жас халық пен балалардың тұтынушылық сұранысты кеңейте алу әлеуеті егде жастағы адамдармен салыстырғанда әлдеқайда жоғары екенін атап өту қажет. Қазақстанның халқы санының 2006 жылдан бастап осы уақытқа дейін үздіксіз өсуі 2009-2010 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысымен, сондай-ақ АҚШ-тың Ресейге санкцияларының аясында мұнай бағасының айтарлықтай төмендеуімен байланысты болған экономикадағы дағдарыс кезеңдерінде тұтынушылық сұраныстағы оң серпіннің бірден бір факторы болып табылғаны ықтимал.

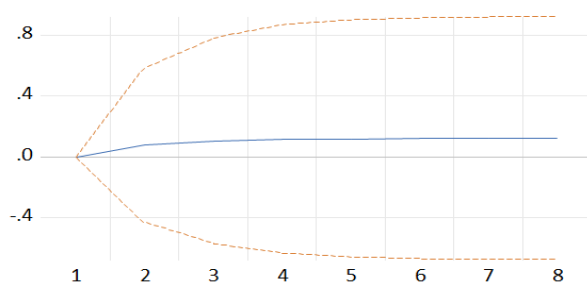
Жалдамалы жұмыскерлер саны. Өзін-өзі қамтығандармен қатар жалдамалы жұмыскерлер халықтың еңбекпен қамтылғандардың құрамына кіреді. Жалдамалы жұмыскерлердің өсуі/азаюы жұмыссыз халық санының өсуі/азаюының есебінен не өзін-өзі қамтығандардың азаюы/өсуі нәтижесінде болады.

Қазақстандағы еңбек нарығы келесі ерекшеліктермен сипатталады. 2017 жылы еңбекпен қамтылғандардың жалпы санындағы өзін-өзі қамтығандардың үлесі 24,8%-ды құрады, өз кезегінде, өнімсіз өзін-өзі қамтыған халықтың (табысы ең төмен күн көріс деңгейінен төмен) үлесі 13,2%-ды құрайды. Қазақстандағы еңбек нарығының жоғарыда аталған айырықша белгілерін ескере отырып, жалдамалы жұмыскерлердің өсімі тұтынушылық сұранысқа мультипликативті әсер ете отырып, шаруашылықтардың әл-ауқатының әлдеқайда жақсаруы ретінде қарастыруға болады. Мысалы, импульстік әсердің функциясына сәйкес жалдамалы жұмыскерлердің 1п.т. өсуі тұтынушылық сұраныстың сегіз тоқсан ішінде 2,05 п.т. жинақталған ұлғаюына әкеледі.

3-сурет

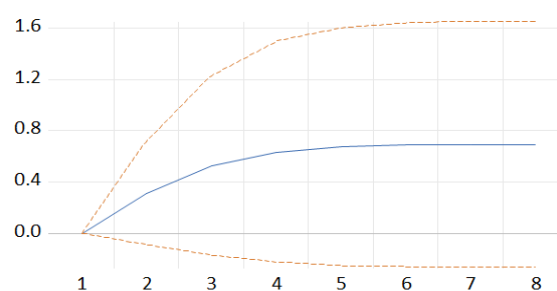
Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарының демографиялық көрсеткіштердің күйзелістеріне импульстік көрінісі (1 стандартты ауытқудың мөлшерінде)

3.1. Халық саны

Дереккөз: авторлар жасады

3.2. Жалдамалы қызметкерлер

Өмір деңгейінің көрсеткіштері (4-сурет). Жалақы қоры және нақты ақшалай табыс. Нақты ақшалай табыс көптеген елдерде және оның ішінде Қазақстанда тұтынушылық сұранысты айқындайтын негізгі макроэкономикалық айнымалы болып табылады. Өз кезегінде, жалақы үй шаруашылықтарының негізгі табыс көзі болып табылады. 2017 жылы үй шаруашылықтарының атаулы ақшалай табыстарындағы жалдамалы жұмыстан түскен табыс үлесі 65,5%-ды құрады. Кіріс пен жалақы қорының тұтыну сұранысына эмпирикалық артықшылық әсері лагсыз, ал импульстік пікір жоғарыда көрсетілген макроперементтердің тұтыну шығыстарына болашақта қалдық әсерін көрсететінін (Қосымша: 1-кесте) атап өткен жөн. Жалақы және нақты ақшалай кіріс қорын 1 п.т. ұлғайту тұтынудың екі жыл ішінде тиісінше 0,07 п.т. және 0,09 п. т. өсуіне әкеп соғады.

Бюджет секторындағы жалақы және зейнетақы төлемдері тұтынушылық артықшылықтарға әсер ете отырып, халықтың қолда бар табысының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Аталған көрсеткіштер нақты ақшалай кірістер мен жалақы қоры сияқты лагсыз тұтыну сұранысына негізгі әсер етеді (Қосымша: 1-кесте).

2017 жылы мемлекеттік басқару, білім беру және денсаулық сақтау салаларын қамтитын бюджет секторының қызметкерлері кәсіпкерлік қызметпен айналысатын шағын кәсіпорындарды есептемегенде барлық ұйымдардың жалдамалы қызметкерлерінің жалпы санының 49,0%-ын құрады. Бюджет секторындағы жалақы төлемдерінің 1 п.т. өсуі екі жыл ішінде тұтыну сұранысының 0,04 п. т. өсуіне әкеп соқты.

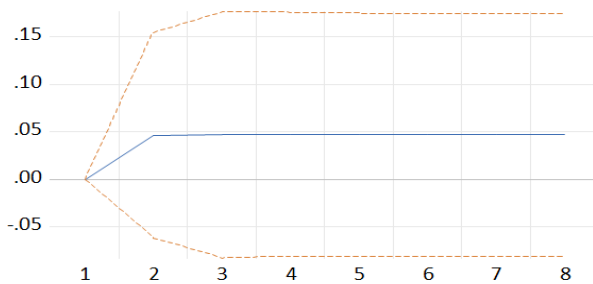
2017 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанда зейнетақы үй шаруашылықтарының атаулы ақшалай табыстарының жалпы сомасының 16,3%-ын құрады, ал халықтың жалпы санындағы зейнеткерлердің үлесі осыған ұқсас кезеңде 11,9%-ды құрады. Зейнетақы төлемдерінің 1 п. т. мөлшеріндегі оң күйзелісі нақты тұтыну шығыстарының кейінгі сегіз тоқсан ішінде 0,05 п. т. жинақталған өсуіне әкеп соғады. Үй шаруашылықтарының болашақ нақты тұтыну шығыстарына зейнетақылардың өзгеруінің әлсіз әсері, зейнеткерлердің халықтың жалпы санындағы төмен үлесін ескере отырып, олардың тарапынан тұтынушылық сұранысты кеңейтудің шектеулі әлеуетін көрсетеді.

4-сурет

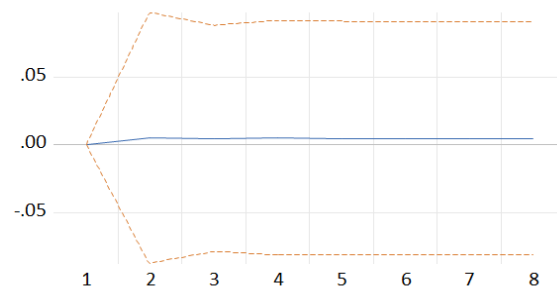
Үй шаруашылықтарының тұтыну шығыстарының өмір сүру деңгейі факторларының күйзелісіне импульстік көрінісі (1 стандартты ауытқу мөлшерінде)

4.1. Жалақы қоры

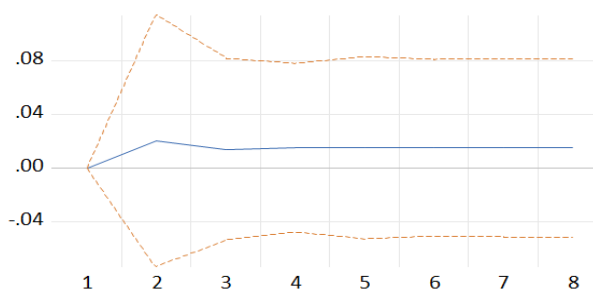
4.2. Нақты ақшалай табыс

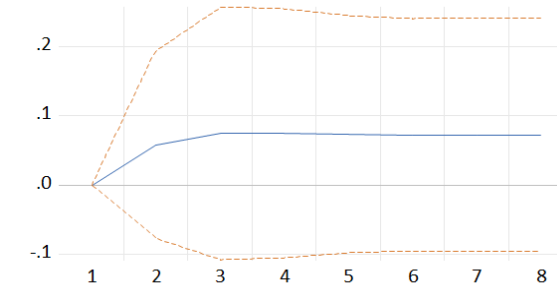
4.3. Бюджеттік сектордағы жалақы

4.4. Зейнетақы төлемдері

Дереккөз: авторлар жасады

Баға көрсеткіштері (5.1-сурет). Инфляция. Экономикадағы бағаның өсуі өзге де осы сияқты жағдайларда көрінбейтін салық болып табылады және үй шаруашылықтарын тұтынуды төмендетіп, қолда бар табысты азайтады. Бұл ретте эмпирикалық зерттеулерде инфляция мен тұтыну сұранысы арасындағы өзара байланыстың бір жақты растамасы жоқ. Олардың кейбіреулерінде инфляцияның өсуі тұтынудың өсуіне алып келеді, өйткені болашақта инфляцияның өсуін күту ағымдағы кезеңде тұтынуды көтере алады. Осыған байланысты зерттелетін айнымалылардың арасындағы өзара байланысты анықтау жеке алынған экономикалар үшін эмпирикалық әдістердің көмегімен анықталады.

Қазақстандағы инфляция мен тұтыну арасындағы өзара байланыс классикалық ұсынысқа сәйкес келеді: бағаның көтерілуі Қазақстандағы тұтыну деңгейіне теріс әсер ете отырып, халықтың сатып алу қабілетін төмендетеді. Мәселен, инфляцияның 1 п. т. өсуі Қазақстанда тұтынудың екі жыл ішінде 0,06 п.т. жинақталып төмендеуіне алып келеді.

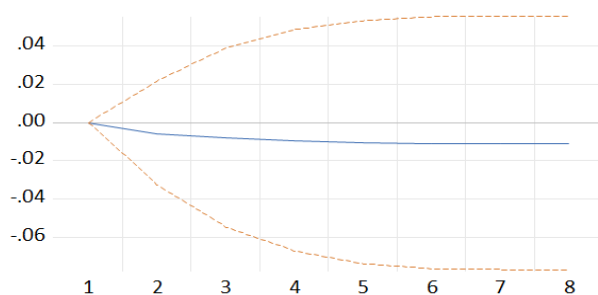
Бюджеттік сектордың көрсеткіштері (5.2-сурет). ҚР Ұлттық қорынан (бұдан әрі – ҚР ҰҚ) трансферттер. ҚР ҰҚ-тан трансферттер Қазақстандағы тұтынушылық сұранысқа жағымды әсер етеді. Соңғы жылдары республикалық бюджеттің шығыс бөлігін қаржыландыру және экономикалық белсенділіктің өсуін қамтамасыз ету үшін ҚР ҰҚ-тан трансферттер пайдаланылады. 2017 жылы банк секторын қалыпқа келтіруге бағытталған қаражатты қоспағанда, 2015-2017 жылдары ҚР ҰҚ-тан республикалық бюджетке трансферттердің орташа жылдық мәні 2013 жылғы (мұнай бағасын белгілеу серпіні және экономикалық белсенділік жағынан 2013 жыл «тыныш» болып табылды) тиісті мәннен 81,6%-ға асып, 2,55 трлн теңгені құрады.

ҚР ҰҚ-тан қаражат бюджеттік бағдарламаларды іске асыру, әлеуметтік міндеттемелерді қаржыландыру мақсатында пайдаланылады және, бұдан басқа, халықтың тұтынушылық сұранысына сыртқы және ішкі күтілмеген өзгерістердің теріс салдарын өтеу құралы болады. Мәселен, ҰҚ-тан 1 п.т. трансферттерді ұлғайту екі жыл ішінде тұтыну 0,07 т. өсуіне әкеледі.

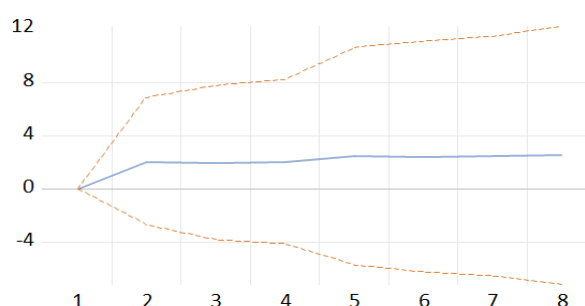
5-сурет

**Үй шаруашылықтары шығыстарының инфляция мен ҚР ҰҚ-тан трансферттердің күтілмеген өзгерісіне импульстік әсері
(1 стандартты ауытқу мөлшерінде)**

5.1. Инфляция

5.2. ҚР ҰҚ-тан трансферттер

Дереккөзі: авторлар жасады

Сыртқы сектордың көрсеткіштері (6,7-сурет). АҚШ долларының теңгеге қатысты номиналды айырбас бағамы. Ел ішінде азық-түлік емес тауарлардың шектелген өндірісіне және жекелеген импорттық тауарларды отандық өндірудің субституттары болмауына қарай үй шаруашылықтары тұтынатын тауарлардың біршама бөлігі шетелде шығады. Мәселен, 2016 жылдың қорытындылары бойынша азық-түлік емес тауарлады тұтынуудағы импорт үлесі 63,3%-ды құрады.

Ұлттық валютаның құнсыздануы Қазақстанның экономикалық агенттері үшін импорттық тауарлардың құнына әсер етеді және айырбастау бағамының бағалардың деңгейіне көшіру деп аталатын әсердің есебінен инфляциялық процестердің жеделдеуіне ықпал етеді. Өз кезегінде, баға өсуінің жеделдеуі халық кірісінің сатып алу мүмкіндігін төмендетеді. Осылайша, теңге бағамының АҚШ долларына қатысты 1 п.т. құнсыздануы екі жыл ішінде 0,07 п.т тұтынушылық сұраныстың жинақталған қысқаруына әкеледі.

Теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамы. Бастапқыда ұлттық валютаның Қазақстанның негізгі сауда әріптес елдерінің валюталарына қатысты құнын кеңінен талдау мақсатында теңгенің Ресей рубліне, еуроға және юаньға қатысты нақты тиімді айырбас бағамының индексі қаралды. Импульстік пікірлердің маңызды функциялары болмауы теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамының Қазақстандағы тұтынуға әсерін жеке қараудың себебі болды.

2014-2016 жылдары мұнайдың баға белгілеулері елеулі төмендеу аясында теңгенің және Ресей рублінің негізгі сауда әріптестері елдердің валюталарына қатысты айырбастау бағамының құнсыздануы басқа елдердің

ұқсас тауарларымен салыстырғанда Қазақстан үшін Ресей тауарлары арзандауына әкелді.

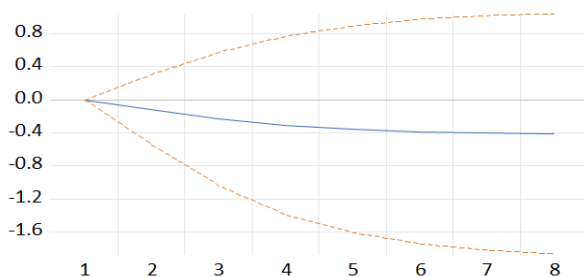
Ағымдағы сәтте Ресей өнімін басқа елдердің тиісті ұқсас тауарларына ауыстыру проблемалық болып табылады, өйткені Ресей негізгі сауда серіктес болып табылады, оның үлесіне Қазақстанның сыртқы саудасының 40%-қа жуығы тиесілі.

Осылайша, теңгенің рубльге қатысты нақты айырбастау бағамының құнсыздануы/нығайюы Қазақстанда үй шаруашылықтарының сатып алу қабілеті төмендеуіне/өсуіне әкелуі мүмкін. Мәселен, теңгенің нақты айырбастау бағамының Ресей рубліне қатысты 1 п.т. нығайюы Қазақстанда сегіз тоқсанның ішінде 0,08 п.т тұтынушылық сұраныстың жинақталған өсуіне әкеледі.

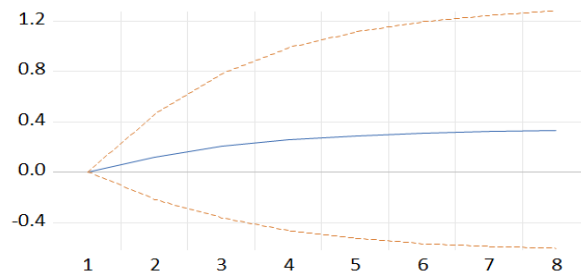
6-сурет

**Үй шаруашылықтары шығыстарының сыртқы сектор
көрсеткіштерінің күтілмеген өзгерісіне импульстік әсері
(1 стандартты ауытқу мөлшерінде)**

6.1. АҚШ долларының теңгеге қатысты номиналдық айырбастау бағамы

6.2. Теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамы*³

Дереккөзі: авторлар жасады

Brent маркалы мұнай бағасы. Қазақстан сияқты шикізат, экспортқа бағдарланған елдерде де мұнайдың күтілмеген өзгерісі айырбастау бағамы мен экономикалық агенттердің кірісі арқылы тұтынуға әсер етеді.

Негізгі экспорттық тауарларға қолайлы баға конъюнктурасы экономиканың өсуіне, халықтың әл-ауқаты артуына және тұтынушылық сұраныстың кеңеюіне әкеле отырып, экспорттық түсімді арттырады, шикізат саласына және құрылыс, транспорт және т. б. сияқты аралас салаларға инвестициялар тартады.

Мұнайдың бағасы айнымалылардың тұтынушылық сұранысына қатынасы бойынша экзогендік болып табылатындықтан, классикалық VAR моделінің орнына Brent сұрыпты мұнай бағасының теңдеуіндегі тұтынушылық сұраныс алдында нөлдік коэффициентпен SVAR моделі (векторлық авторегрессияның құрылымдық моделі) пайдаланылды.

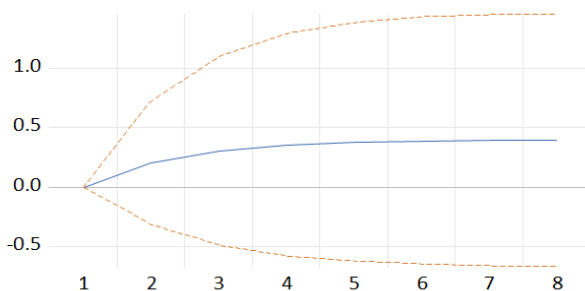
³ Теңгенің Ресей рубліне қатысты нақты айырбастау бағамы оның нығайюын, ал төмендеуі құнсыздануын көздейді.

Ағымдағы зерттеу шеңберінде теңгенің еркін өзгермелі айырбастау бағамы режиміне ауысқанға дейінгі және одан кейінгі кезеңдер қаралды. Өзгермелі айырбастау бағамын енгізгенге дейінгі кезеңді қарастырған кезде мынадай нәтиже алынды: Brent сұрыпты мұнай бағасының 1 пайыздық тармаққа үдеуі екі жыл ішінде тұтынушылық сұраныстың 0,05 пайыздық тармаққа кеңеюіне алып келеді. Теңгенің еркін өзгермелі айырбастау бағамына ауысқаннан кейін тұтыну мұнай бағаларының серпініне төмен сезімталдықты көрсетті. Төмен сезімталдықтың негізгі себептерінің бірі Қазақстандағы тұтынушылық сұранысқа мұнайдың кері әсерінің теріс ықпалын ішінара жеңілдетуге мүмкіндік берген ҚР ҰҚ-тан алынған трансферттер болып табылады.

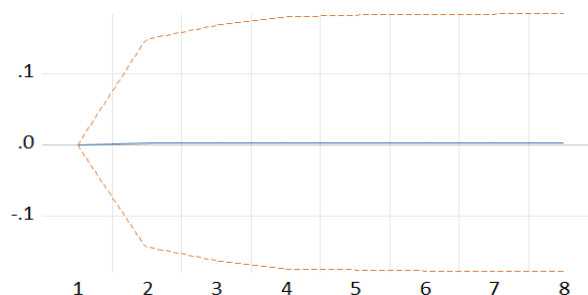
7-сурет

Үй шаруашылықтары тұтынушылық шығыстарының мұнайдың теріс әсеріне қарқынды ықпал етуі (1 стандарты ауытқу мөлшерінде)

7.1. ЕӨАБ-ға ауысқанға дейін

7.2. ЕӨАБ-ға ауысқаннан кейін

Дереккөз: авторлар құрастырды

5. Қорытынды

Зерттеу барысында тұтынушылық сұраныстың мынадай санаттарға: нақты және қаржы секторының, еңбек нарығының, бюджет және сыртқы сектордың көрсеткіштеріне, сондай-ақ инфляция мен халық санына бөлінген, қарастырылған макроэкономикалық айнымалылармен ұзақ мерзімді өзара байланысын анықтау мақсатында коинтеграция теңдеуі құрылды және оған талдау жасалды. Экономикалық жағынан белсенді халықты қоспағанда, қарастырылған барлық макроэкономикалық айнымалылармен тұтынушылық сұраныстың ұзақ мерзімді өзара байланысы орын алды. Жұмыс күшінің өсуі жалдамалы қызметкерлер санының ұлғаюымен қатар жүреді және халықтың әл-ауқатын жақсарту аясында тұтынушылық сұранысты кеңейтуге алып келуі мүмкін. Басқа жағынан, өз бетінше өнімсіз жұмысқа қамтылған және жұмыссыз азаматтар санаттарының нақты ақшалай кірістердің құлдырауы аясында аталған халық санының ұлғаюы тұтынушылық сұраныс серпінін тоқтатуға әсер ететін болады. Осыған байланысты коинтеграцияға жасалған тест тұтынушылық сұраныс пен экономикалық жағынан белсенді халық арасында кезекті ұзақ мерзімді өзара байланысты көрсете алмады.

Макроэкономикалық айнымалылардың тұтынушылық сұранысқа ықпалының сандық бағасы авторегрессияның векторлық моделінің (VAR) көмегімен құрылған қарқынды әсерді талдау негізінде орындалды. Ағымдағы зерттеу шеңберінде қарқынды әсерлер іріктелген факторлар тарапынан бір мезеттік оң күйзеліс орын алған жағдайда тұтынушылық сұраныс әсерінің эмпирикалық бағасын білдіреді. Алынған қарқынды әсерлер осы жұмыста қарастырылған факторлардың көпшілігіне уақыт өткен сайын тұтыну сезімталдығын көрсетті (Қосымша: 1-сурет). Тұтынушылық сұранысқа лагсыз барынша әсер ететін айнымалылар үшін түсіндірілетін айнымалылар кезінде коэффициенттердің маңыздылығын анықтау мақсатында факторлық регрессиялық модельдер (OLS) қосымша бағаланды.

Алынған сандық бағалаулар қорытындысы бойынша үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарына өмір сүру деңгейі көрсеткіштерінің барынша елеулі әсері лагсыз көрсетіледі, ал аталған айнымалылардың күйзелісіне тұтынушылық сұраныстың қарқынды әсерлері олардың қалдық ықпалын көрсетеді.

Жинақталған қарқынды әсерлерді бағалау көмегімен алынған нәтижелерге сәйкес Қазақстандағы тұтынушылық сұраныс жалдамалы жұмысшылар мен халық санының өзгеруіне барынша сезімтал болды. Жұмыссыз және өз бетінше жұмыспен қамтылған халықтың төмендеуі есебінен жалдамалы жұмысшылардың ұлғаюы үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарына мультипликативтік әсер етуі мүмкін, өйткені жалдамалы қызметкерлер қатарының қосымша өсуі үй шаруашылықтары әл-ауқатының едәуір жақсаруы ретінде қарастырылуы мүмкін. Үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарына халық санының елеулі әсер етуі халықтың жалпы құрылымында бала туудың артуы және жастардың жоғары үлесі Қазақстандағы халық саны өсімінің негізгі қозғаушы күші болып табылады.

Бұл ретте жас ұрпақ пен балалар үшін тұтынушылық сұранысты кеңейту әлеуеті егде жастағы адамдармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары.

TONIA банкаралық біркүндік мөлшерлеме тұтынушылық сұраныс қызған кезеңдерде проинфляциялық қысым төмендей отырып және іскерлік белсенділік өсімінің теңгерімді қарқыны мен инфляциялық процестерді қамтамасыз ете отырып, Қазақстанда тұтынушылық сұранысқа ықпал ететін көрсеткіш болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл ретте TONIA банкаралық біркүндік мөлшерлеменің нарықтық мөлшерлемеге және кейін үй шаруашылығының тұтынушылық шығыстарына әлсіз ықпалы қарыз алушылардың төмен сапасы, сондай-ақ тұтынушылық кредиттеуге тән тәуекелдердің жоғары деңгейі себеп болды.

Қаралған сыртқы факторлардың қатарында тұтыну теңгенің өзгермелі айырбастау бағамы режиміне өткеннен кейін мұнай күйзелісіне төмен сезімталдыққа ие. Алынған нәтижеге себептің біреуі мұнай күйзелісінің теріс салдарын ішінара жойған экономикаға мемлекеттің қолдау шаралары болып табылады. Бұл пікірді сыртқы күйзелістерді тегістеу құралын – ҚР ҰҚ-дан трансферттерді тұтынудың айтарлықтай тәуелдігін растайды.

Осылайша, ағымдағы зерттеу шеңберінде тұтынушылық сұраныстың басқа микроауыспалылармен мерзімінен бұрын өзара байланысы айқындалды. Факторлардың кең саласының экономиканың нақты секторы көрсеткішінен бастап және ауыспалы сыртқы секторды аяқтай отырып Қазақстанда тұтынушылық сұранысқа деген ықпалына қосымша сандық бағалау жүргізілді. Алынған нәтижелер мен қорытындылар Қазақстандағы тұтынушылық сұраныс детерминанттарын олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, одан әрі неғұрлым терең теориялық және эмпирикалық зерттеу үшін жөнелту нүктесі болып табылатындығын атап өткен жөн.

Әдебиеттер тізімі

1. «Прикладная эконометрика» журналы, «Векторные модели авторегрессии и коррекции регрессионных остатков (Eviews)» бөлімі, 2006, №3, 96-129-беттер.
2. Singh B. (2004). Modelling real private consumption expenditure—an empirical study on Fiji. Reserve Bank of Fiji. *Working paper 2004/05*.
3. Chukalev G. (2010). Consumption, income and wealth of the households. Agency for Economic Analysis and Forecasting. *Working paper 2*.
4. Hal R.E. (1978). Stochastic Implications of the Life Cycle Hypothesis: Theory and Evidence. *Journal of Political Economy* 86.
5. Davidson, J.E.H., D.F. Hendry., F. Srba. and S. Yeo. (1978). Econometric Modelling of Aggregate Time Series Relationship between Consumers, Expenditure and Income in United Kingdom. *The Economic Journal*, 88.
6. Fernandez-Corugedo E., Price S., and Blake A. (2003). The dynamics of consumers' expenditure: the UK consumption ECM redux. *Working paper No. 204*.
7. Chukalev, G. (2007). «Consumption, income and wealth of the households». *Agency for Economic Analysis and Forecasting, Vol. 1*.
8. Saad W. (2011). An Econometric Study of the Private Consumption Function in Lebanon. *International Research Journal of Finance and Economics Issue 61*.
9. Pölder R. (2017). An Investigation of the Swedish Consumption Function - An Error-Correction Approach. Linnaeus University, School of Business and Economics, Department of Economics and Statistics.
10. Engle R., Granger C. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *Econometrica*, Vol. 55, No. 2. (Mar., 1987), pp. 251-276.
11. Thanassis Kazanas, A Vector Error Correction Forecasting Model of the Greek Economy, *Hellenic Fiscal Council, 2017 жылғы қазан, №2, 2-6-беттер*
12. Мирончик Н., Профатилов С. (2015), Инфляцияның айырбастау бағамына ықпалы туралы, *Беларусь Республикасының Ұлттық банкі «Банковский вестник» журналы, №10, 25-34-беттер*.
13. Жүзбаев А. (2017). Қазақстанда қысқа мерзімді экономикалық индикатордың моделін жасау, *ҚРҰБ Зерттеу және статистика департаменті, Экономикалық зерттеу №2017-6. NBRK - WP - 2017 - 6. Маусым, 6-16*
14. Оразалин Р. (2018). Қазақстан Республикасында ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігі, *ҚРҰБ Зерттеу және статистика департаменті, Экономикалық зерттеу №2018-3. NBRK - WP - 2018 -3. Қазан, 7-9*.
15. Орлов. К. (2017). Қазақстан халқының 2050 жылға дейінгі жынысы, жасы бойынша құрылымы және оның ел экономикасына әлеуетті ықпалы, *ҚР Ұлттық Банкінің Экономикалық шолуы, 2017 №2*.

**Ең аз шаршы әдісі бойынша регрессия коэффициентінің
маңыздылық деңгейі**

Көрсеткіш	Регрессия коэффициентінің маңыздылық деңгейі
Тұтынушылық кредиттер беру	*
Халықтың нақты ақшалай кірісі	**
Жалдамалы қызметкерлер саны	*
Жалақы қоры	**
Бюджет секторындағы жалақы	**
Зейнетақы төлемдері	*

Ескерту: ** және * деңгейдегі коэффициенттердің статистикалық мәнін тиісінше 5% және 10% көрсетеді.

VAR моделі негізінде үй шаруашылықтарының тұтынушылық шығыстарының (екі жылдың қорытындысы бойынша) оң күйзеліске барлық қаралған факторлар тарапынан 1% мөлшеріндегі жинақталған импульстік әсері

